

Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok.

Argumentum kiadó, 2007, 436 oldal

Politikai eszmetörténet és fogalomtörténet, illetve a kettő kapcsolatának kutatása szerencsés módon egyre nagyobb népszerűségnek örvend a mai, közép-kelet-európai történeti kutatásokban, és restanciáját a magyar történettudomány is egyre inkább pótolni igyekszik. Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy az utóbbi két évtized magyar eszmetörténeti törekvései már jelentős eredményeket hoztak, a legnagyobb részét irodalomtörténeti munkák termékenyen hatottak más területekre, s bár valójában iskolákról, sőt csoportosulásokról nem nagyon beszélhetünk, az eszmetörténeti, illetve fogalomtörténeti kutatások egyre inkább a tudományos és intellektuális érdeklődés homlokterébe kerültek.¹ Anélkül, hogy eszmetörténet és fogalomtörténet definíciójának korántsem egyszerű kérdésében mélyebben elmerülnénk, leszögezhetjük, hogy a témában örömteli módon egyre több olyan színvonalas munka lát napvilágot a közép-kelet-európai régióban is, amely invenciózusan és analitikusan támaszkodik a történettudomány e két területének fontos módszertani eredményeire. Ezek közül Magyarországon az egyik legfrissebb munka Trencsényi Balázs eszmetörténeti tanulmányokat tartalmazó kötete.

Az eszmetörténet és társadalomtörténet dialógusának szükségességét is felvázoló könyv Trencsényi 1993 és 2004 között egyéb folyóiratokban megjelent eszmetörténeti tanulmányait tartalmazza, melyekből tökéletesen kirajzolódik a fő tudományos és elemzési stratégia. Ez persze nagymértékben köszönhető a kötet bevezető metodológiai, elméleti reflexiókban rendkívül gazdag és innovatív tanulmányának. Ebben a jelentősebb eszmetörténeti és fogalomtörténeti megközelítések (a cambridge-i, a leggyakrabban Koselleck nevével fémjelzett német, valamint a francia *Annales*-iskola) főbb módszertani alapfeltevéseit elemmezve Trencsényi ötletgazdagon próbál „helyet juttatni” a közép-kelet-európai alkalmazások kérdésének is, azaz a régió politikai diskurzusai elemzésének metodológiai reflexióival bővíti ki a problematikát. Ez a kérdéskör ugyanis még valóban rengeteg kihívást rejt magában, noha az alapfeltevések szintjén, és a könyv ezen a téren is kiemelkedő jelentőségűnek mondható, a körvonalak már kirajzolódni látszanak. Trencsényi Balázs ugyanis azon kevés magyar, a témával foglalkozó szakemberek egyike, akik számára az egyik legfontosabb kérdés az adott módszerek releváns alkalmazásának lehetősége a közép- és kelet-európai eszmetörténetet művelők számára. Bevezető elméleti tanulmányában a szerző a fogalomtörténeti-kontextualista megközelítések vizsgálatánál, valamint az eltérő historiográfiai tradíciók és intellektuális forrásvidékek számbavételekor a modernitás processzusának diszkurzív vetületére helyezi a hangsúlyt, mely közel áll mind a cambridge-i, a német, valamint a francia iskola egyik elméleti kiindulópontjához. Ennek értelmében ugyanis a politikai

¹ Egy teljesebb képet ad e folyamatról Bene Sándor: *Theatrum Politicum*. Debrecen, 1999.

modernitás megszületése szorosan kötődik a diszkurzív (retorikus) tradíciók különböző mértékű újragondolásához. Mindezek persze eltérő politikai mozzanatokhoz köthetők különböző társadalmi kontextusok esetében, így a modernitás helyi értelmezése is különböző diszkurzív felhangokkal gazdagodik az eltérő esetekben. Az viszont egy jól megfogható, határozott jelenségnek tűnik, hogy a fogalmi háló bizonyos szempontok szerint – részben az egyéni intencionalitásoknak köszönhetően – újraértékelődik. A változások jellegének kutatása eltérő módszerek születéséhez vezetett az alkalmazás kontextusától és a tudományos előzményektől függően, márpedig ezek problémás és sokszor nehezen kezelhető választóvonalakat húznak az egyes módszertani megközelítések alapfeltevései közé. Ha már egyéni intencionalitást említettük, itt van rögtön példaként az individuális beszédaktusok és diszkurzív hagyomány viszonyának kérdése, valamint az egyéni fogalomhasználat kollektív nyelvi rendszerbe ágyazódó problémája. Egy sikeres és releváns eljárás a kutatásban e módszertani előfeltevések és eljárások közti ügyes, és sokszor nem veszélytelen egyensúlyozás függvénye, és ez a gondolatsor már magában rejti a módszertani adaptálás kérdésének neuralgikus, de talán éppen ezért rendkívül izgalmas pontjait. Trencsényi kora újkori, illetve a két világháború közti periódus nagyrészt, bár nem kizárólag magyar, valamint közép-kelet-európai politikai diskurzusait elemzi ezen eljárásoknak megfelelően. Érzékenyen és tudatosan választja ki az arányokat a lehetséges módszerek között, miközben a tárgyalt kontextusok jellegzetességeivel tudatosan számolva, és ha kell, óvatossággal közelít azokhoz.

A kötet első tematikus egysége a kora újkori magyar és európai politikai diskurzusok témájából merít, de mint az az alapfeltevésekből és a módszertani reflexiókból kiderül, a kettőt nem is feltétlenül érdemes (és legtöbbször kimondottan kontraproduktív hatású) szétválasztani. A kiindulópont tulajdonképpen az a gondolat, hogy egy adott nyelven rendelkezésünkre álló fogalmi rendszer, egyes fogalmak szemantikai struktúrája, illetve azok szemantikai mátrixa alapvető szinten határozza meg a szavakban és írásban közölhető jelenségek szűkebb vagy tágabb körét. Ez a háló minden nyelvi megnyilatkozásra rányomja a bélyegét oly módon, hogy annak meghatározottságától szabadulni nagyon nehéz, miközben érdemi mondanivalónkat e készlet elemeinek segítségével szeretnénk kifejezni. A politikai intézmények, elméletek, jelenségek körére vetítve ez annyit jelent, hogy az innováció mértékévé a politikai gondolkodás esetében éppen az válik, hogy e rendelkezésre álló keret átstrukturálása mennyire bizonyul sikeresnek. Ezen átstrukturálás folyamata, vagy éppen mozzanata azonban igen érzékeny terület, melynek kritériumai a politika nyelveinek aspektusából határozhatók meg, hiszen az „újraderfiniált“, formailag változatlan fogalmak továbbéléséről beszélünk, a fogalmi háló, illetve egyes fogalmak szemantikájának tudatos jellegű megváltoztatása márpedig eltérő reakciókra számíthat a fogalom beágyazottságának addigi típusát reprezentálók körétől, legyen az egy közvélemény jellegű nagyközönség, vagy egyéni teoretikusok köre. E jelenség érzékeny interpretálása köszön vissza Trencsényinél Spinoza viszonyának

bemutatásánál korának politikai nyelvéhez. Államrezon és republikanizmus egyes fogalmainak tudatos szubverziója az egyes definíciók újraértelmezésével Spinozánál a politikai diskurzus átformálásához vezet a politikai beszédben visszaágyazott, immár eltérő struktúrájú fogalmaknak köszönhetően. Ez a mozzanat persze egyik korabeli vitapartner, illetve értelmezőt sem hagyhatja reakció nélkül, s az olvasatok keresztezéséből létrejövő diskurzusra mindez nagymértékben rányomja bélyegét.

Egy másik kora újkori témájú tanulmány, Zrínyi államrezon megteremtésére törekvő politikai diskurzusa, s ezzel együtt a kérdéses közép-kelet európai alkalmazás kérdése mögött már részben az adaptáció segítségével történő, ám eltérő helyi elemekre is támaszkodó fogalmi újragondolás jelenségének bemutatása áll, s mint ilyen, a kettő kölcsönhatásának rekonstrukciója számos kérdést vet fel. Ilyen tehát az adaptált elemek és helyi diskurzus szövevényes és gyakran ellentmondásosnak tűnő viszonya, melyek különösen megnehezítik az elemzési feladatot, melynek során a kutatónak e kettő arányára, az individuális intencionalitás és a műfaji konvenciók egymásba ágyazottságára is érzékenynek kell lennie. Márpedig Zrínyi kontextusra adott válaszaiban ezen különleges vonások mind tetten érhetők: a gondolatkísérletek sajátos közege, a szó szerinti beemelések, fordítások (melyeken persze az intencionalitás kérdésének feszegetése során a plagizálás vádja nem is kerülhet szóba), vagy éppen a korszak államrezon-diskurzus elemeinek sajátos átalakításának jelentősége. Mindezekkel szoros összefüggésben Trencsényi rámutat, hogy a korszakban nem létező szilárd államiság hiánya a politika diskurzusban hogyan „pótlódik ki” bizonyos fogalmak szemantikai struktúrájának átalakulásával, hatókörének bővülésével egyfajta belső fejlődés eredményeképp, azaz hogy államiság, politikai intézmények, az arra történő reflexiók, valamint az egyes társadalmi-politikai fogalmak konnotációs mezői között szoros az összefüggés, és ez a megértés szempontjából nélkülözhetetlen.

Az adaptáció problémájával összefüggésben meg kell említenünk – s itt egyben vissza is utalunk a kötet bevezető tanulmányára –, hogy elméleti reflexiói kapcsán Trencsényi különös hangsúlyt fektet a modernitás mibenlétének kontextusonként erősen eltérő jellegére, mely jelentősen befolyásolhatja a különböző módszerek adaptálásának lehetőségeit a közép-európai régióra, s mely különböző anomáliákhoz vezethet a politikai diskurzusok elemzésekor. Míg az angol, német és a főként Lucien Febvre nevével fémjelzett, általa elindított francia programok kulcselménye a modernitás megszületésének mozzanata, illetve annak hatása a politikai diskurzusok különböző vetületeire, egy közép-európai perspektívában ez a kísérlet veszélyeket rejthet magában, amennyiben nem tudunk egy, a modernitások sokféleségét hangsúlyozó megközelítésből kiindulni. A megoldást márpedig nagy valószínűséggel bizonyos komparatív sémák újragondolása jelentheti. A modernitás nyugat európai, lineárisabb fejlődés-modelljének eredményével szemben ugyanis Közép-Kelet Európában jórészt a fogalmak különböző fórumok és mechanizmusok általi adaptálásával találkozunk: e régióban leginkább

kulturális recepció-folyamatokkal és töredékekkel kell számolunk². Trencsényi itt jó érzékkel és konstruktív szándékkal fordítja vissza kérdést: melyek azok a lehetséges kontribúciók, melyeket az adaptálás módszertani problémái, illetve maga a közép-kelet-európai alkalmazás képes adni egy összehasonlító igényű, európai politikai szemantika kidolgozásához? A komparatiztika-fogalomtörténet alapfeltevése szerint ugyanis a homogén alapjelleggel rendelkező fejlődési folyamatoknak köszönhetően lehetségessé válik az összehasonlítás egyes közép-kelet-európai régiókat illetően. Ezek első látásra eltérő jelentésmezőknek tűnnek, melyek ugyan a fogalmi beágyazottságot erőteljesen meghatározzák, de a *couleur locale*-okon túl egyértelműen kirajzolódnak a komparatív megközelítés lehetőségei. Mindközben persze ügyelnünk kell arra, hogy e jelentésmezők, kapcsolatok fogalmi rendszerének értelmezésekor, a nyelvezetek hasonlítása során ne essünk a különböző „mitologizálások“ csapdáiba.

A könyv második, az elméleti kiindulópontokkal és feltevésekkel szintén harmonizáló fejezetében a két világháború közötti magyar eszmetörténet néhány fontos szegmensét tárgyalja a szerző: ilyen például Bibó István nemzetkarakterológia-értelmezése, a karakterológiai hagyománnyal folytatott polémiaja, melynek során ismételten a már említett, fogalmi keretek és sémák kifordítására irányuló szándék sajátos jelenségével találkozhatunk. Érdekes olvasmány a következő, szintén Bibót tárgyaló *Uchronia*-elemzés is, csakúgy, mint Gyurgyák János számos vitát kiváltott, magyarországi zsidókérdésről írt munkájának bemutatása többek közt a fogalmi háló, vagy komparativitás (a szinte kizárólag a magyar önfejlődésre való reflektálásból adódó anomáliák) problémája felől közelítve. Ehhez a fejezethez tartozik még az Ungváry Krisztián forrásközlésére adott reakció, melynek fő gondolata a politikai nyelv és egyes álláspontok (jelen esetben politikai antiszemitizmus) viszonyának tisztázása, annak szükségessége, hogy a fogalmi háló kidolgozása rendkívüli fontosságú a kollektív diskurzusok (itt etnocentrizmus) és ezen álláspontok viszonyának tárgyalásakor. Az utolsó nagy tematikus egységben a már említett, a közép-kelet-európai összehasonlító eszmetörténet lehetősége kap főszerepet, először a nemzetállamiság és kelet-európai föderációs elképzelések bonyolult kölcsönviszonyának bemutatásán keresztül, Bibó és Milan Hodža terveinek bemutatásával. Az ezt követő tanulmány szintén az összehasonlító eszmetörténet perspektívájába helyezi a különböző, közép-kelet-európai (magyar, román és bolgár) nemzetkarakterológiai vitákat. Az egyik utolsó tanulmányban pedig izgalmas elemzést olvashatunk a román nemzeti historiográfiai kánont koherens módon megkérdőjelező, sajátos mitológia-értelmezéssel rendelkező Lucian Boia munkáiról, aki a nemzeti kánonban található mítoszok kiiktatása mellett próbálja újraformálni a román patrióta diskurzust.

Trencsényi Balázs könyvének megjelenése több szempontból is jelentőségteljes és régen várt eseménye a mai magyar (eszme)történettudománynak, illetve

² Itt kell megemlítenünk egy Trencsényi Balázs társszerkesztői közreműködésével megjelent kötetet, mely fontos forrásokat közöl a témában: Balázs Trencsényi – Michal Kopeček (eds): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945*. Vol. I-II, Budapest, 2007.

közép-kelet-európai primér anyagon végzendő eszmetörténeti kutatásoknak. Azon kívül, hogy egy nagyon érzékeny és elegáns bemutatása a különböző eszmetörténeti iskolák munkásságainak, a szerzőnek kitűnő arányossággal és innovatív esettanulmányokkal sikerül a régió eszmetörténet-írásának neuralgikus pontjait megragadni, leküzdendő hibáit kimutatni, és felmerülő módszertani hiányosságaira felhívni a figyelmet. A metodológiai program mellett pedig fontos szerepet kap a komparatív eljárásokhoz oly szükséges kollektív tudományos attitűd és párbeszédességének hangsúlyozása, amely előfeltételek nélkül nehezen indítható útjára a régóta kívánatos eszmetörténeti program.

Kovács Ákos András